

diği görülmektedir. Mülk ve diğer araziler gibi iktâların da tayin, tevcih ve tahrir işlemleriyle menşur ve beratlarının düzenlenmesi pervânenin nezâreti altında Dîvân-ı Pervâne'ye'de, bunların vergilerinin tesbiti, hesaplanması, toplanması gibi malî işlemleri ise müstevfî nezâretinde Dîvân-ı İstifâ'da yapılmaktaydı. Moğol işgali sonucunda rejimin dağılması, devlet topraklarının kaybedilmesi pahasına olmakla birlikte iktânın, özellikle iktâu't-temlîkin önemini arttırmıştır. IV. Kılıcarslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emîrlere iktâ olarak dağıtıp daha sonra kardeşi II. İzzeddin Keykâvus'u yenmesi halinde bunları kendilerine temlik edeceğine dair söz vermesi bunun bir örneğidir (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 486). Bu sürecin uzun müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Argun Han'ın, daha sonra da Gâzân Han'ın aslı mîrî arazi olan, ancak zamanla fiilî olarak özel mülkiyete geçmiş bulunan toprakları eski haline dönüştürme teşebbüsleri mülk sahiplerinin isyanı üzerine sonuçsuz kaldı ve bir defaya mahsus olmak üzere altmış tümen (600.000 dinar) karşılığında yine ellerinde bırakıldı. Olcaytu Han zamanında da Anadolu'ya vezirlikle gönderilen Ahmed Lâkûşî'nin mîrî arazileri iktâ sahiplerine sattığı ve böylece bu iktâların özel mülkiyete dönüştüğü bilinmektedir. Selçuklu mîrî arazisinin XIII. yüzyılın ortalarından itibaren siyasî istikrarsızlık sebebiyle hızlı bir şekilde özel mülkiyete dönüşmesi, mâlikâne-divanî denilen bir toprak rejiminin ortaya çıkmasına yol açmış ve ileride Osmanlıları ile diğer beyliklerin uygulayacağı Selçuklu iktâsının bir uzantısı olan timar sistemi bu ara rejim dolayısıyla uzun süre gecikmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 41, 51, 94, 107, 120, 126-128, 170, 203; Râvendî, *Râhatü's-şudûr* (Ateş), I, 126, 128; II, 356; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, X, 83, 123, 236, 520; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 161; ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 144; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, 128, 165, 166, 210, 220, 272-273, 289, 362, 435, 477-478; a.e. (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 150, 186, 290, 305, 433-434; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 161, 162, 182, 299; Efdalüddin Ahmed el-Kirmânî, *'İkdü'l-ülâ li'l-mevkûfî'l-a'lâ* (nşr. Ali Muhammed Nâîni), Tahran 1311 hş., s. 74; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 486; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 69-91; a.mlf., "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959; M. Fuad Köprülü, *İslâm ve*

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi (haz. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1983, s. 36-50; a.mlf., "Hârizmşahlr", *İA*, V/1, s. 280-282, 290-292; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 101-115; a.mlf., "Eqât", *Elr*, VIII, 520-533; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, bk. İndeks; a.mlf., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *TAD*, II/2-3 (1964), s. 328-329, 345-352, 356-358, 361-362; M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktimai ve İktisadî Hayat* (doktora tezi 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 109-125; Abdul Azîz al-Dürî, "The Origins of İqtâ' in İslam", *al-Abhath*, XXII/1-2, Beirut 1969, s. 12, 18; Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rüm", *Annali*, XXXVIII, Napoli 1978, s. 343-369; Claude Cahen, "Tetâvvürü'l-iktâ' il-İslâmî mâ beyne'l-karneyni't-tâsî' ve's-şâlîş 'aşer" (trc. George Ketûre), *el-İctihâd*, sy. 1, Beirut 1988, s. 193-242; a.mlf., "İktâ", *El²* (İng.), III, 1088-1091.



SADİ S. KUCUR

□ FIKİH. İktâ konusu, tarih boyunca geliştirilen iktisadî sistemlerin en belirleyici kriterlerinden biri olan mülkiyet sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim İslâm tarihindeki toprak sistemlerini, Marksist nazariyede önemli yer tutan Asya tipi üretim tarzı modelini ve İslâm sosyalizmi tezini temellendirmede ileri sürülen görüşler, kamu otoritesinin mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkının sınırı ve bununla bağlantılı olarak iktâ konusunda odaklanmaktadır. Dolayısıyla kamu otoritesinin mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkıyla ilgili telakkiler iktânın mahiyeti ve hükmü konusunda önemli rol oynar. Öte yandan bu konudaki hukuk doktrini, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başlayan ve giderek teamül halini alan uygulamalardan hareketle oluşturulduğu için tarihî tecrübenin gelişim seyrini ve hareketliliğini yansıtan bir içeriğe sahiptir. Fakihler de bu konuda mevcut tatbikatı tasvir etmeyi, gerekiyorsa eleştirmeyi ve böylece hukukun genel ilkeleri açısından uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. İktâ konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmü's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınır. Bunun sonucu olarak literatürde iktâyâ konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, iktâdârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz

zedip etmeyeceği ve dolayısıyla iktâ ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fıkıhî tartışmalara rastlanır.

İktâ konusunda Kur'an'da hüküm bildirilen sarîh bir âyet yoktur. Bu husustaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ayrıca sahâbe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemdekiler sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca iktânın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla iktâda bulunmuştur. Bu iktâların büyük kısmı müellefe-i kulûba, bir kısmı da âtıl duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur (Hz. Peygamber'in yaptığı iktâlar hakkında bk. Muhammed Hamîdullah, s. 260, 269, 311, 313, 318-321). Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi iktâ uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre iktâ kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif iktâ şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, iktâ şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur.

İslâm hukukçuları iktânın, müslüman ya da müellefe-i kulûbdan olup beytül-mâlden istihkak sahibi kişilere hakları nisbetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Hz. Peygamber'in tahsis ettiği iktâlardan müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebû Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla iktâlar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür iktâların azaldığı, önceden yapılanların denetlenmediği ve âtıl bırakılan bazılarının tamamen ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytül-mâlden hak sahibi olmayanlara iktâ yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazineye ait taşınmazlardan beytül-mâlden istihkakı bulunmayanlara iktâ yapılması Mâlikîler'e ve Hanefîler'den Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre câiz değildir. Çünkü beytül-mâl üzerinde bütün müslümanların hakkı vardır. Şâfiîler'le Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir.

Çeşitleri. En geniş şekliyle iktâ iktâu't-temlik, iktâu'l-istiğlâl ve iktâu'l-irfâk olmak üzere üçe ayrılmaktadır. a) İktâu't-temlik. Taşınmazlar üzerinde özel mülkiyet doğuran sebeplerden biridir. Bu tür iktâlar iktâdârın diğer özel mülkleri gibi kira, âriyet, alım satım, hibe, miras vb. akidlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine iktâ edilen araziye vakfetmesinin hükmü mülkiyetin sübûtuna bağlıdır. Vakfa konu olan arazinin iktâdârın mülkiyetine geçtiği hukuken sabit ve vakıf sahihtir, aksi takdirde sahih olmaz. Temlikten iktâ üç türlü taşınmazdan yapılabilir: Mevât arazi, mâmur (âmir) topraklar ve madenler. Hukukçuların çoğunluğu, hazine malından olmayan mevât ve sahihsiz âtil arazi gibi taşınmazların iktâsının onu ihya ederek kamu yararına işleteceği düşünülen herkese yapılabileceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Mâlikîler'e göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mevât topraklar temlikten iktâ edilebilir. Hz. Peygamber'in, ölü bir araziye tarıma elverişli hale getirenin ona sahip olacağına dair hadislerini ve bu yöndeki uygulamalarını dikkate alan fakihler, mevât toprakların uygun görülen kimselere ihyâ için iktâ edilebileceği görüşündedir. Kamu yararı gözetilerek ihyâ maksadıyla iktâ edilen topraklar üç yıl üst üste âtil tutulursa Halife Ömer'in uygulamasına dayanılarak yetkili merci tarafından geri alınır. Ayrıca bir kimseye ihyâ edemeyeceği kadar büyük toprakların iktâsı câiz değildir. Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyânın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe iktâdan dönüş câiz olmaz; aksi bir davranış gasp sayılır (bk. İHYÂ). Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan iktâlar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu iktâyı kendi rızâsıyla iade edebilir.

Mâmur araziler iki sınıfa ayrılır. Birincisi sahipli topraklar olup ya dârülharpte ya da dârülsîlâmda bulunur. Dârülharptekiler fethin gerçekleşmesi şartına bağlanarak temlikten iktâ edilebilir ki buna "iktâu va'dî, iktâu taklîd" veya "iktâu'n-nefl" denir. Meselâ Hz. Peygamber, Temîm ed-Dârî ve Ebû Sa'lebe el-Huşenî'ye Şam bölgesindeki bazı yerlerin iktâsını vaad etmiştir. Bu iktâlar daha sonra o toprakları ele geçiren Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bir rivayete göre Hz. Ömer, Temîm'in iktâsında arazinin gelirin üçte birini imarı için ayırdıktan sonra üçte birini yolda kalmışlara tahsis etmiş, kendisine sadece üçte birlik kısmını

birakmıştır; ayrıca Temîm'e iktâ belgesini teslim ederken araziye satmama şartını da getirmiştir. Halife Ömer, kabile reisi ve kumandan Cerîr b. Abdullah'a da maiyetiyle birlikte işletmek üzere Sevâd'ın üçte bir veya dörtte birini aynı şekilde iktâ etmiştir. İktâ vadinin gerçekleştirilmesinde fetih şeklinin rolü ve ele geçirilen taşınmazlar üzerinde hak sahibi gazilerin rızâlarının alınmasının şart olup olmadığı gibi konularda İslâm hukukçuları arasında farklı görüşler mevcuttur (Mâverdî, s. 251; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, s. 229-230). Pratikte çok az rastlanan bu iktâ şeklinin zikredilen ilk örnekleri, sonraki dönemlerde çeşitli maslahatlar gereği yapılan irsâdî vakıflar için bir model ve hukukî dayanak oluşturmuştur.

Dârülsîlâmdaki müslüman veya zimmîlere ait mâmur özel mülklerin iktâsının câiz olmayacağı hususunda icmâ vardır. Dolayısıyla sahiplerinin mülkiyetinde bırakılan sulhen fethedilmiş toprakların iktâsı da câiz değildir. Hz. Peygamber'in Medine döneminin ilk zamanlarında hicret sebebiyle evsiz kalan bazı muhacirlere barınmaları için sahipli taşınmazlardan arazi ve evlik arsa veya ev iktâ etmesi bu umumi hükmün dışındadır (söz konusu tahsisler için bk. Şâfiî, IV, 42-45). Resûl-i Ekrem'in bu tasarrufu, genel kabul görmüş anlayışa göre mal sahiplerinin izni ve hatta teklifiyle yapılmıştır. Kaynaklarda iktâ kelimesiyle ifade edilmesine rağmen bu tahsisler iktânın terim mânâsının kapsamına girmemektedir. Çünkü Arap dili uzmanları iktâ lafzının teknik anlamı yanında âriyet ve hatta iskân işlemini ifade için de kullanılabileceğini belirtmektedir (*Lisânü'l-'Arab*, "ktâ" md.). Bu durumu dikkate alan bazı İslâm hukukçuları, Hz. Peygamber'in söz konusu tasarruflarını iare olarak değerlendirmişlerdir. Bazı araştırmalara göre, Resûl-i Ekrem'in söz konusu iskân politikası örnek alınarak Hz. Ömer ve Osman zamanında çok sayıda kimseye farklı şehirlerde evler ya da evlik arsalar iktâ edilmiştir. Dârülsîlâmda olup özel mülkiyet altında bulunmayan mâmur topraklar ise üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi, düşmanlardan savaş zoruyla ele geçirilip müslümanların maslahatı için kullanılmak üzere kamu otoritesinin tasarrufu altına konan humus ve savâfî statüsündeki arazilerdir. Halife Ömer buraları iktâ etmek yerine beytül-mâl adına işletirmiş, Halife Osman ise kamu yararı gereği kiraya karşılık gelecek belli bir bedelle sadece kullanım hakkını

iktâda bulunmuştur. Son uygulama "icâreten iktâ" olarak da anılmaktadır. Bazı İslâm hukukçuları, kamu otoritesinin savâfî üzerindeki tasarruf yetkisinin kötüye kullanılmasını önlemek için onların mülkiyetinin değil işletme hakkının iktâ edilebileceğini söylemişlerdir. Bu tür arazilerin bütün müslümanlara vakıf hükmünde olduğunu söyleyen Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler'e göre bunların mülkiyetinin kimseye temlik edilmesine cevaz verilemez. Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler, kamu yararı gerektirdiği takdirde bunların mülkiyet ya da menfaatinin iktâsına cevaz vermektedir. Özel mülkiyette bulunmayan mâmur toprakların ikincisi haraç arazileridir. Bunlar ya eski sahiplerinin mülkiyetinde bırakılmıştır ya da bütün müslümanlara vakıf hükmünde olup her iki halde de temlikten iktâ câiz değildir. Üçüncüsü, sahipleri hiçbir mirasçı bırakmadan öldüğü için beytül-mâl intikal eden mallardır. Beytül-mâlden istihkakı bulunanlara vakıf hükmünde olduğunu düşünenlere göre bu tür taşınmazların iktâsı câiz değildir. Kamu otoritesinin kararı olmaksızın kendiliğinden vakıf hükmü kazanmayacağını ileri sürenlerden bir kısmı iktâsının cevazını, diğer bir kısmı ise aksini savunmuştur.

Kamu malı olan ya da kamunun yararlandığı arâzî-i mahmiyye veya arâzî-i mürfeka kapsamına giren otlak, yaylak, kıslak, baltalık, koruluk, harman alanı, köy meydanı, su rezervi, tuzla, yol, pazar yeri, park vb. taşınmazların temlikten iktâ edilemeyeceği hususunda görüş birliği vardır. Ayrıca hukukçuların çoğunluğuna göre mâmur arazinin harimi de iktâ edilemez (bk. HARİM).

Hz. Peygamber'in yaptığı iktâlar arasında madenlerin de yer aldığı bilinmektedir. Onun Bilâl b. Hâris el-Müzenî'ye, Kabele adlı geniş bir araziye içindeki altın madeniyle birlikte iktâ etmesi hakkındaki bilgiler (Ebû Dâvûd, "İmâre", 36), genel mânâda iktâ ve özellikle de maden iktâsının hükmü açısından önemlidir. Halife Ömer, Bilâl'in işletemediği kısımları alıp müslümanlara taksim etmiştir (Yahyâ b. Âdem, s. 93).

Gerek Resûl-i Ekrem'in gerekse Hz. Ömer'in bu tür taşınmazların iktâsına ilişkin farklı uygulamalarını dikkate alan müctehidler her madenin iktâ edilemeyeceği görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca bazılarına göre iktâdâr madenin mülkiyetine, diğerlerine göre ise şartlarına uygun olarak işlettiği sürece işletme hakkı

na sahip olur. Meselâ Şâfiî, Hanefî ve Hanbelîler'e göre kamunun istifadesine açık olup kullanımı belli bir maliyeti gerektirmeyen yer üstü minerallerinin hiçbir surette iktâsı câiz değildir. Nitekim Hz. Peygamber, Ebyaz b. Hammâl el-Müzenî'ye iktâ ettiği bir arazide tuzla olduğunu öğrenince araziyi geri almıştır. Belli bir işletme maliyeti gerektiren yer altı minerallerine gelince, bazı Şâfiîler ile Hanbelîler ihya edilmesi için temlikten iktâsının câiz olacağı görüşünü savunurken bazıları da aksini ileri sürmüştür. İkinci gruba girenlerden bir kısmına göre yer üstü minerallerinde olduğu gibi bunların da hiçbir surette iktâsı câiz değilken diğer bir kısmına göre ise ancak istiğlâl veya irfâk iktâsına cevaz verilebilir. Cevazına hükmedenler de maden iktâsını bir kimsenin işletebileceği kadarla sınırlamış, âtil bırakılması halinde kamu otoritesinin işletmeye icbar veya tahliye yetkisini tanımıştır. Bunlara göre ayrıca madenin vergisinin de kesintisiz şekilde ödenmesi gerekir.

Her ne kadar İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre iktâu't-temlik ile mülkiyet nakli gerçekleşirse de Hz. Ömer'in böyle bir akde konu olan araziye, ardarda üç yıl âtil kalması durumunda iktâdâr-dan alıp kamu yararı gereği başka birine verme politikası dikkate alınır, iktâ ile sağlanan mülkiyetin diğer yollardan elde edilenler seviyesinde olmadığı kanaati uyanmaktadır. İktâ işleminin, malın mülkiyetini değil sadece faydalanma veya işletme hakkını sağlayacağına dair doktrin de Hz. Ömer'in bu türden uygulamalarına dayandırılmaktadır. Hatta İslâm sosyalizmi tezini benimseyenler, mülkiyetle ilgili meselelerde onun söz konusu tatbikatını delil olarak ileri sürmektedir. Bu açıdan Hz. Ömer'in bazı taşınmazları müşterek kullanıma tahsisi esnasında dile getirdiği, hadis olarak da nakledilen, "Kullar Allah'ın kulları, mal Allah'ın malı" (Yahyâ b. Âdem, s. 91; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 395) ifadesi de önemlidir. Buna karşılık iktâ ile mülkiyet naklinin gerçekleşeceğine dair görüşün savunulması sadedinde, Hz. Ömer'in bu tür uygulamalarının kamu yararı gereği özel mülkiyete müdahale sayılması gerektiği, savaşla ele geçirilmiş bazı arazileri hak sahibi gazilere dağıtmamasında da yine aynı yaklaşımın ortaya konulduğu ileri sürülmektedir.

b) İktâu'l-istiğlâl. Gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve iktâsından kamunun

zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil sadece kullanım hakkını sağlayan iktâdır. Buna iktâu'l-imtâ' veya iktâu'l-intifâ' da denmektedir. Mâlikîler'e göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mâmur topraklar bütün müslümanların istifadesine sunulmuş vakıf arazi hükmündedir ve ancak iktâu'l-imtâa konu olabilir. Bu hususta Şâfiîler de aynı görüşü paylaşmaktadır (bu tür toprakların mülkiyeti konusundaki görüşler için bk. FEY). Hanefîler'e göre haraç arazisinin ürününün veya haraç gelirinin, yani onlardan faydalanma imtiyazının, beytûlmâl üzerinde hak sahibi olup toprağı bizzat işleten vergi mükellefine ya da bir başkasına tahsisi de bu gruba girer. Ancak öşür gelirinin bu yolla tahsisinin câiz olmayacağı hususunda icmâ vardır (bk. HARAÇ). Bazı kamu personelinin ücretlerinin çeşitli devlet gelirlerinin havalesiyle ödenmesi usulü Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle ordu mensuplarına hizmetlerinin karşılığı olarak haraç gibi bazı vergilerin toplama imtiyazının verilmesi uygulaması zamanla askerî iktâları doğurmuştur. Bir iktâdâr, sadece kullanım hakkına mâlik olduğu taşınmazı başkasına kiralayabilir veya âriyet olarak verebilir. Bu hüküm, kiracının tasarrufu altındaki taşınmazı başkasına kiralamasının cevazına benzetilmektedir. İktâdârın ölümü veya iktânın geri alınması durumunda mülkün el değiştirmesi sebebiyle kira akdi düşer. İbn Âbidîn'e göre kiraya cevaz ancak tarım için olması şartıyla verilebilir; eğer arazi o sırada bazı çiftçiler tarafından işletiliyorsa onlardan başkasına kiralınması câiz değildir. Ayrıca mültezime kiralınması da sahih olmaz. İntifâ hakkı devlet başkanı tarafından babadan oğula miras kalacak şekilde iktâ edilebilir. Ancak devlet başkanının halefi bu kaydı geçersiz sayabilir. Mülkiyetinin beytûlmâl'e ait olduğu görüşünü savunanlara göre madenler iktâu't-temlikin değil iktâu'l-istiğlâlin konusuna girer. İmam Şâfiî bu görüşe yakın görünmektedir. Mâlikîler, yetkili merciin, hazineye ait haraç topraklarından veya diğer akarlardan sağlanan mahsulün intifâ hakkını sivil ya da askerî görevlilere erzak olarak kullanılmak üzere ikinci bir emre kadar iktâ edebileceği kanaatindedir. Eğer iktâ, savaş için hazırlık yaparak gereği halinde orduya katılmak koşuluyla verilmişse iktâdâr intifâ hakkını kamu otoritesinin iznini almaksızın başkasına devredemez. Çünkü beytûlmâl'den yapılan bu tür iktâ-

lar, kamu yararına uygun olarak yetkili merciin koştuğu şartlar doğrultusunda kullanılmalıdır. Bir kimseye, kendisine şart koşulan hizmetin mukabili olan miktardan fazlası iktâ edilmişse aradaki fark emanet hükmündedir ve beytûlmâl'e iadesi gerekir. İktâdâr, intifâ hakkına sahip olduğu toprağı başkasına kiralar ve akid süresinin bitiminden önce ölürse yetkili merci sözleşmenin tamamlanmasına ve kira bedelini mirasçıların almasına izin verir. Gayri lâzım ve sınırlı süreli bir akid olduğu için iktâu'l-istiğlâl yetkili merci tarafından kamu yararı icabı geri alınabilir ya da bir başkasıyla değiştirilebilir. İktâdârın ölümü veya yeni bir iktâu'l-istiğlâl'e sahip olması halinde öncekinin intifâ hakkı düşürülüp başkasına devredilebilir. Sonuçta bütün müslümanlara vakıf hükmünde olan hazine arazileri üzerinde temlik değil istiğlâl iktâsı geçerlidir. Şâfiîler ve Hanbelîler ile Hanefîler'in çoğunluğuna göre kamu yararı gerektirdiği takdirde hazineye ait harâcî ve öşrî arazilerin intifâ hakkı bir kimseye örf gereği belli bir süre veya ömürle sınırlı olarak iktâ edilebilir. Sürenin bitimi ya da iktâdârın ölümünden sonra söz konusu iktâ beytûlmâl'e geri döner. Bu tür iktâların iktâdârca kiraya verilmesi yetkili merciin iznine veya bu işlemi tecviz eden yerleşik bir örfün varlığına bağlıdır. Madenlerin iktâsına bazı İslâm hukukçularınca iktâu'l-istiğlâl, bazılarıncı da iktâu'l-irfâk içerisinde yer verilmektedir. Neticede her iki gruba göre de iktâdâra madenin mülkiyeti değil şartlara riayet edildiği sürece işletme imtiyazı verilmektedir.

c) İktâu'l-irfâk. Kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir. Hanbelî ve Şâfiîler'e göre kamu yararı bulunması halinde bu tür iktâlar câizdir. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili merci tarafından geri alınır. Bu tür iktâlar iktâdârın ölümüyle miras hükümlerine tâbi olmaz.

İktânın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler ile Şâfiîler'den bazılarına göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında iktâ yapılması da câizdir. Bu durumda iktânın bedeli beytûlmâl'e aktarılır. Ancak bazı Şâfiîler iktânın bir çeşit atıyye, hibe veya teşvik olduğu gerekçesiyle bedel karşılığında yapılmasına cevaz vermemektedir; çünkü bedel talebi satış akdinin özelliğindedir.

Belli bir bedel ya da takas karşılığı yapılan iktânın tazminatsız geri alınması câiz olmaz.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "kt'a" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "kt'a" md.; Buhârî, "Cizye", 4, "Humus", 19, "Müsâkât", 14-15; İbn Mâce, "Rehin", 17; Ebû Dâvûd, "İmâre", 36; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Abdülazîz b. M. er-Rahbî, *Fıkhü'l-mülûk*, nşr. A. Ubeyd el-Kubeysî içinde), Bağdad 1973, I, 393-402, 416-428; Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1347, s. 77-81, 91, 93; Şâfiî, *el-Üm*, IV, 42-50; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *el-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1401/1981, s. 367-373, 395; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986, s. 170-174; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Küveyt 1409/1989, s. 248-258; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Kahire 1357/1938, s. 227-236; Kâsânî, *Bedâ'î*, VI, 194; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VI, 155-166; Nevvî, *el-Mecmû'*, XV, 227-233; Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbî'l-Arabî), I, 170-175; İbn Nüceym, *Risâle fi beyânî'l-iktâ-â't ve mahallihâ ve men yestahlikkuhâ* (Resâ'ilü İbn Nüceym, nşr. Halîl el-Meys içinde), Beyrut 1400/1980, s. 144-148; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984, V, 341-342, 349-351; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, V, 348-353; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, III, 254-266; Mustafa Sibaî, *İslâm Sosyalizmi* (trc. A. Niyazoğlu), İstanbul 1976, s. 168-175; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Lahore 1979, s. 38-72; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 260, 269, 311, 313, 318-321; Abdurrahman M. Abdülkâdir, *Temellükü'l-arâzî bi'l-iktâ' ve iktâ'u'l-me'âdin*, Kahire 1413/1993; Fuâd Halîl, *el-İktâ'u's-sarkî: Beyne 'âlâ-kâtî'l-mülkiyye ve nizâmî'l-tevzi'*, Beyrut 1416/1996, s. 119-308; Sir el-Bâz el-Arînî, "el-İktâ' fi's-sarkî'l-evsâf münzü'l-karnî's-sâbî' hatte'l-karnî's-sâlis 'aşeri'l-milâdî: Dirâse mukârene", *Câmî'atü 'Aynî's-şems Havliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb*, IV, Kahire 1957, s. 113-148; M. Abdülkâdir Hreysât, "el-Katâ'î fi şadri'l-İslâm", *Dirâsât târihiyye*, sy. 27-28, Dimaşk 1987, s. 67-98; Mahmûd İsmâil, "el-İktâ' fi'l-'âlemi'l-İslâmî", *Havliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb*, XI, Küveyt 1410/1990, s. 7-72; Cl. Cahen, "İktâ", *El*² (İng.), III, 1088-1091; "İktâ", *Mu.F.*, XXIII, 6-18; "İktâ", *Mu.F.*, VI, 80-86; Mehmet Erkal, "Ganimet", *DîA*, XIII, 351-354; A. K. S. Lambton, "Eqta", *Elr*, VIII, 520-533.



BEŞİR GÖZÜBENLİ

İKTİBAS

(الاقباس)

Kur'an ve hadisten alınmış
bir ibareyi cümleye yerleştirmek
anlamında edebî sanat.

Sözlükte "ateşten köz almak" mânası-na gelen iktibâs mecazi olarak "bilgi elde etmeye çalışmak, birinin ilminden istifade etmek" anlamında da kullanılır. İfade-

ye canlılık ve sıcaklık kazandırdığı, sözü pekiştirip güzelleştirdiği için Kur'an ve ya hadisten yapılan iktibaslar edebî bir sanat kabul edilmiştir. Alınan âyet ve hadis metinleri kolayca tanınacağı için kaynak gösterilmez, alıntının söz arasına ustalıkla yerleştirilmiş olması şartı da bu tür ifadelerle imkân vermez. Dolayısıyla, "Allah ve Peygamber şöyle buyurdu" gibi ifadelerle yapılan iktibas sanat sayılmaz. Alıntının en az bir terkip olması gerekir. Bu bakımdan söz içinde Kur'an ve hadislerde geçen kelimelerin tek başına kullanılması iktibas kabul edilmediği gibi uzun iktibaslar yapılması da uygun görülmemiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinden beri iktibas bilinmektedir. Resûl-i Ekrem dualarında, hutbelerinde Kur'an'dan iktibaslar yapmıştır. Kur'an'la süslenmeyen hitabelere "betrâ" (güdük, hayırsız) adı verilmiştir. İmrân b. Hittân'ın Ziyâd b. Ebîh'in (veya İbn Ziyâd) huzurunda irad ettiği bir hutbe edipler tarafından müzakere edilmiş ve içinde Kur'an'dan bir parça bulunsaydı bu zatın Araplar'ın en büyük hatibi olacağı sonucuna varılmıştır (Câhiz, II, 6, 118). Başlangıçta tazminin kapsamı içinde değerlendirilen iktibas, VI. (XII.) yüzyıldan itibaren bu sanatın kapsamından çıkarılarak Kur'an ve hadis tazminine iktibas adı verilmiştir. Ancak Kur'an'dan yapılan nakillerin iktibas olduğunda ittifak bulunduğu halde hadis iktibaslarını tazmin kapsamı içinde görenler de vardır. Bazı âlimler, iktibasın kapsamını genişleterek bütün ilim dallarından yapılan nakillerin iktibas olduğunu söylemişlerdir.

İktibas nesirden ziyade nazımda söz konusudur. İktibas edilen kısım ya asıl anlamı ile veya değişik bir anlamda kullanılır. Meselâ Kur'an'da "ekin bitmez vadi" (Mekke vadi) ifadesi (İbrâhîm 14/37) gerçek mânasındadır. Yazdığı methiyenin karşılığını alamayan İbnü'r-Rûmî ise bunu mecazi anlamda (hayırsız, cimri kimse) iktibas etmiştir: *لن أخطأ في مدحك ما أخطأت في منعي // لقد أنزلت حاجاتي بواد غير ذي زرع* (Ben seni övmekle hata etmiş isem de sen beni ihsanından mahrum etmekle hata etmedin. Çünkü ben gerçekten ihtiyaçlarımı ekin bitmez bir vadiye konuk etmişim; Tefâtânî, s. 431). İktibas edilen metinde vezin, kafiye, seci vb. zaruretlerle asıl anlamı bozmayan değişikliklerin yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. *وَإِلهُ وَإِلهُ رَاجُونَ* (Şüphesiz ki biz Allah'a aittiz, dönüşümüz de O'na olacaktır; el-Bakara

2/156) âyetinin şu mısradaki iktibasında böyle bir değişiklik söz konusu olup bir arkadaşının ölüm haberini alan şair şöyle demiştir: *قد كان ما خفت أن يكون إلهي الله راجعون* (Olmasından korktuğum şey olmuştur; gerçi hepimizin dönüşü Allah'adır).

İktibasın fikhî hükmü konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Hutbe, hitabe, mev'ize, ahid, na't ve benzerlerindeki iktibaslar makbul; gazel, risâle ve kıssalar-daki iktibaslar mubah sayılmış; Allah'ın zâtına nisbet ettiği ifadeleri insana uyarlayarak iktibasta bulunmak veya ciddiyetten uzak şiirlerde, müstehcen nazımlar içinde Kur'an'dan iktibaslar yapmak câiz görülmemiştir (Safiyüddin el-Hillî, s. 326-327; İbn Hicce, s. 442).

Kur'an'da Câhiliye şiiriyle benzeşen ifadelerin bulunması, bazı eleştirmenleri Kur'an'ın eski Arap şiirinden iktibas yapmış olduğu kanaatine sevk etmiştir. İbn Ebû'l-İsba', Mâide sûresinde yer alan kıssa âyetinin (5/45) Tevrat'tan, Hz. Peygamber ile ashabının "ekin ve onun filizleri" temsiliyle anlatıldığı Fetih sûresinin son âyetinin de (48/29) Tevrat ve İncil'den iktibas edildiğini kaydeder (*Bedî'u'l-Kur'an*, s. 52-53).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 6, 118; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde*, Kahire 1325, II, 250; Râdûyânî, *Tercümânü'l-belâğa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul 1949, s. 118-127; Fahraddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*, Kahire 1317, s. 112; Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Meselû's-sâir*, Kahire 1358/1939, I, 76-141; II, 341-342, 347; İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîrû't-Tahbîr* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1383, s. 140-142; a.m.f., *Bedî'u'l-Kur'an* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1392/1972, s. 52-53; Hatib el-Kazvînî, *el-İzâh fi 'ulûmî'l-belâğa*, Kahire 1369/1950, I, 136-139, 142-143, 144-146; Şûrûhu't-Telhîs, Kahire 1937, IV, 509-514, 521-529; Safiyüddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye* (nşr. Nesîb Neşâvî), Dimaşk 1403/1983, s. 326-327; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1289, s. 430-436; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 483-485; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, Kahire 1304, s. 184-189, 442-454; Süyûtî, *el-İtkân*, Beyrut 1973, I, 111-113; D. B. Macdonald - S. A. Bonebakker, "al-İktibas", *El* (İng.), III, 1091-1092.



İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Arap belâgatına bağlı olarak İran ve Türk edebiyatlarına da intikal eden iktibas, Türk edebiyatında yenileşme dönemine kadar âyet ve hadislerden seçilen ibarelerin aktarılması şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra ise iktibas edilen metinler çok çeşitlenmiş ve her türlü nakil bu kapsama dahil edilmiştir.